

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΔΟΥ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ ΣΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

I

Οι κύριοι σταθμοί του οδοιπορικού του Παπανούτσου στη Γερμανία θεωρούνται ως γνωστοί: Σπούδασε αρχικά στο Βερολίνο και στη συνέχεια στην Τυβίγγη, όπου αναγορεύτηκε διδάκτωρ της φιλοσοφίας το 1926¹ με τη διατριβή «Das religiöse Erleben bei Platon»². Κατόπιν εγκατέλειψε τη Γερμανία και έφυγε για το Παρίσι, όπου συνέχισε τη σπουδή της φιλοσοφίας και της παιδαγωγικής.

Ορισμένα στοιχεία, τα οποία σώζονται στο Αρχείο του Πανεπιστημίου Humboldt του Βερολίνου (ΛΔΓ)³, ορισμένα από τα έγγραφα τα σχετικά με την ανακήρυξη του Παπανούτσου σε διδάκτορα, τα οποία σώζονται στο Αρχείο του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης⁴, καθώς και δύο επιστολές του Παπανούτσου προς τον καθηγητή του τον Erich Adickes, οι οποίες σώζονται στο Kant-Archiv του Πανεπιστημίου του Μαρβούργου⁵, μας προσφέρουν αρκετές

1. Σύμφωνα με το έγγραφο που σώζεται στο Αρχείο του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης (UAT 131/108) η Φιλοσοφική Σχολή του ίδιου πανεπιστημίου αποφάσισε στις 19 Μαΐου 1926 να ανακηρύξει τον Ευ. Παπανούτσο διδάκτορα φιλοσοφίας.

2. E. Papanutzos, Das religiöse Erleben bei Platon. Tübingen, 1926. Ελληνική μετάφραση από τον συγγραφέα: Ευ. Παπανούτσος, Το θρησκευτικό βίωμα στον Πλάτωνα. Αθήνα, 1971.

3. Στο Μητρώο του Πανεπιστημίου του Βερολίνου, το οποίο σώζεται στο Αρχείο του Πανεπιστημίου Humboldt του Βερολίνου στη ΛΔΓ (UAB), ο Παπανούτσος αναφέρεται ως εγγεγραμμένος με τον αριθμό (Studien-Nr.) 1075/115 στη Φιλοσοφική Σχολή από τις 29.10.1924 έως τις 11.8.1925 και δήλωσε ότι παρακολούθησε μαθήματα Ψυχολογίας. Για την άδεια δημοσίευσης των στοιχείων ευχαριστώ τον Dr. Kossack, Διευθυντή του Αρχείου αυτού.

4. Πρόκειται για έγγραφα, τα οποία περιλαμβάνονται στη Studienakte (UAT 258/13855) και στην Promotionsakte (UAT 131/108). Για την αποστολή φωτοτυπιών, για τις ποικίλες πληροφορίες και για την άδεια δημοσίευσης των εγγράφων ευχαριστώ τον Dr. Gemeinhardt, Διευθυντή του Αρχείου του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης.

5. Οι δύο επιστολές περιλαμβάνονται στο τμήμα εκείνο των καταλοίπων (Nachlass) του Adickes, το οποίο υπάρχει στο Kant-Archiv του Ινστιτούτου Φιλοσοφίας του Πανεπι-

συγκεκριμένες πληροφορίες για τις φιλοσοφικές και παιδαγωγικές σπουδές και α' αζητήσεις του Παπανούτσου στη Γερμανία.

Οι επιστολές και τα έγγραφα, τα οποία δημοσιεύονται στο παράρτημα αυτής της μελέτης, είναι τα εξής: 1) Το χειρόγραφο βιογραφικό σημείωμα του Παπανούτσου¹, το οποίο υπέβαλε ο ίδιος στον Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης συνημμένο στην αίτησή του στις 12 Μαΐου 1926. Με την αίτηση του ο Παπανούτσος ζητούσε να προσέλθει σε εξετάσεις για την απόκτηση διδακτορικού διπλώματος. 2) Δύο χειρόγραφες επιστολές από το χωριό Wickersdorf της Θουριγγίας. Η πρώτη επιστολή² με ημερομηνία 17 Αυγούστου 1925 απευθύνεται στον Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης. Ο Παπανούτσος αναφέρει τις σπουδές του και ζητάει να πληροφορηθεί αν μπορεί να ανακηρυχθεί διδάκτωρ ύστερα από σπουδές ενός εξαμήνου στη Σχολή αυτή. Η δεύτερη επιστολή με ημερομηνία 18 Σεπτεμβρίου 1925³ απευθύνεται στον Γραμματέα του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης. Ο Παπανούτσος αναφέρει ότι στέλνει πιστοποιητικό σπουδών του από το Πανεπιστήμιο του Βερολίνου. Το πιστοποιητικό αυτό δεν βρέθηκε έως τώρα. 3) Πιστοποιητικό σπουδών⁴ του Παπανούτσου από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης. Το πιστοποιητικό έχει ημερομηνία 6 Μαΐου 1926 και αναφέρει στοιχεία για την εγγραφή του Παπανούτσου ως φοιτητή της Σχολής αυτής, αναφέρει επίσης μαθήματα, τα οποία παρακολούθησε ο ίδιος καθώς και τα δίδακτρα, τα οποία πλήρωσε. Στο παράρτημα αυτής της μελέτης δημοσιεύεται μόνον το απόσπασμα για τα μαθήματα, τα οποία παρακολούθησε ο Παπανούτσος. 4) Χειρόγραφη αίτηση⁵ του Παπανούτσου με ημερομηνία 12 Μαΐου 1926 προς τον Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης. Ο Παπανούτσος αναφέρει το θέμα της διατριβής του και τα μαθήματα, στα οποία θέλει να εξετασθεί για την απόκτηση διδακτορικού διπλώματος. 5) Δακτυλογραφημένη εισήγηση⁶ του φιλοσόφου Erich Adickes (1866-1928), καθηγητή της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Τυβίγγης. Ο Adickes ήταν ο επόπτης της διατριβής του Παπανούτσου και υπέβαλε την εισήγηση αυτή στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Τυ-

στημίου του Μαρβούργου. Για την αποστολή φωτοτυπιών και για τις ποικίλες πληροφορίες ευχαριστώ τον κ. W. Stark, επιμελητή στο ίδιο Ινστιτούτο. Οι επιστολές δημοσιεύονται με την άδεια του Ινστιτούτου Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου του Μαρβούργου.

1. Δημοσιεύεται στο παράρτημα αυτής της μελέτης με τον αριθμό 1.
2. Δημοσιεύεται ό.π. με τον αριθμό 2.
3. Δημοσιεύεται ό.π. με τον αριθμό 3.
4. Δημοσιεύεται ό.π. με τον αριθμό 4.
5. Δημοσιεύεται ό.π. με τον αριθμό 5.
6. Δημοσιεύεται ό.π. με τον αριθμό 6.

βίγγης. Ο Adickes αναλύει στην εισήγηση το περιεχόμενο και τη μέθοδο της διατριβής του Παπανούτσου. Η εισήγηση δεν έχει ημερομηνία, αλλά τα συνημμένα έγγραφα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι αυτή υποβλήθηκε ίμάλλον στις 19 Μαΐου 1926. 6) Δύο χειρόγραφες επιστολές του Παπανούτσου προς τον Adickes, οποίες περιλαμβάνονται στο τμήμα εκείνων των καταλοίπων (Nachlass) του Adickes, το οποίο υπάρχει στο Kant-Archiv του Πανεπιστημίου του Μαρβούργου. Οι επιστολές¹ έχουν σταλεί από το Παρίσι με ημερομηνία 24 Ιουνίου 1926 και 5 Ιουλίου 1926 αντίστοιχα και αναφέρονται στην εκτύπωση της διατριβής του Παπανούτσου. Αν υπήρξαν και άλλες επιστολές του Παπανούτσου προς τον Adickes, δεν εί αι γνωστό. Πάντως μόνο αυτές οι δύο υπάρχουν στα κατάλοιπα του Adickes, τα οποία έχουν χωριστεί σε τρία τμήματα και βρίσκονται αντίστοιχα στο Kant-Archiv του Πανεπιστημίου του Μαρβούργου, στο Κεντρικό Αρχείο της Ακαδημίας των Επιστημών της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας στο Βερολίνο, και στο Ingelheim στην κατοχή των D. και L. Adickes².

Τα έγγραφα και οι επιστολές δημοσιεύονται σύμφωνα με τη σειρά συνδέσεώς τους με τη μερική ανασυγκρότηση της βιογραφίας του Παπανούτσου, η οποία επιχειρείται στα επόμενα. Ακριβώς τα στοιχεία, τα οποία προσφέρουν τα έγγραφα και οι επιστολές, σε σύγκριση με όσα αναφέρει ο Παπανούτσος στα 'Απομνημονεύματα'³ για τις σπουδές του μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε σαφέστερες απόψεις για τη βιογραφία του Παπανούτσου, για τις φιλοσοφικές και παιδαγωγικές απόψεις του και για τη θέση της διατριβής του μέσα στις κατευθύνσεις των φιλοσοφικών ερμηνειών της θεωρίας των ιδεών του Πλάτωνος, οι οποίες διαμορφώθηκαν περίπου από το 1870 έως το 1925.

II

Από όσα αναφέρει ο Παπανούτσος στο βιογραφικό σημειώμά του ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζου' οι πληροφορίες για τις σπουδές του. Ο Παπανούτσος δηλώνει ότι σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών θεολογία και κλασική φιλολογία⁴. Επίσης στην επιστολή του από το Wickersdorf με ημερομηνία 17 Αυγούστου 1925 προς τον Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του

1. Δημοσιεύονται ό.π. με τους αριθμούς 7 και 8 αντίστοιχα.

2. Για την τύχη των καταλοίπων του Adickes βλ. W. Stark, Mitteilung in memorandum Erich Adickes (1866-1928) στο: Kant-Studien 75 (1984) σσ. 345-349. Για τις πληροφορίες για τα κατάλοιπα του Adickes ευχαριστώ την Dr. sc. phil. Chr. Kirsten, Διευθύντρια του Κεντρικού Αρχείου της Ακαδημίας των Επιστημών της ΔΔΓ καθώς και τους D. και L. Adickes.

3. Εϋ. Παπανούτσος, 'Απομνημονεύματα. 'Αθήνα, 1982 σσ. 23-25.

4. Βλ. στο παράρτημα αυτής της μελέτης το έγγραφο με τον αριθμό 1.

Πανεπιστημίου της Τυβίγγης ο Παπανούτσος αναφέρει ότι στην Αθήνα εκτός από τη θεολογία σπούδασε φιλοσοφία και κλασική φιλολογία για τέσσερα εξάμηνα¹. Ο Παπανούτσος πήρε το 1919 το πτυχίο της θεολογίας και τον τίτλο του διδάκτορα της θεολογίας.

Το χειμερινό εξάμηνο του 1924-1925 και το θερινό εξάμηνο του 1925 ο Παπανούτσος σπούδασε στο Βερολίνο φιλοσοφία, αρχαία ελληνική φιλολογία, και παιδαγωγική, όπως δηλώνει στο βιογραφικό σημειώμα του². Στην επιστολή, η οποία αναφέρθηκε προηγουμένως, ο Παπανούτσος αναφέρει ότι σπούδασε στο Βερολίνο φιλοσοφία και αρχαία ελληνική φιλολογία³. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Αρχείου του Πανεπιστημίου του Βερολίνου⁴ ο Παπανούτσος παρέμεινε στο Βερολίνο περίπου από τον Οκτώβριο του 1924 έως τον Αύγουστο του 1925 και δήλωσε ότι θα παρακολουθούσε μαθήματα ψυχολογίας, αλλά, όπως προκύπτει από το αρχειακό υλικό, παρακολούθησε και μαθήματα φιλοσοφίας, αρχαίας ελληνικής φιλολογίας και παιδαγωγικής.

Δυστυχώς δεν βρέθηκε έως τώρα το πιστοποιητικό σπουδών (Abgangszeugnis) του Παπανούτσου από το Πανεπιστήμιο του Βερολίνου και έτσι δεν γνωρίζουμε ακριβώς ποιές παραδόσεις παρακολούθησε. Πάντως στα «Απομνημονεύματα» του ο Παπανούτσος τονίζει τη σημασία που είχαν για την παιδαγωγική ενημέρωσή του τα μαθήματα του Spranger⁵. Ο φιλόσοφος, ψυχολόγος και παιδαγωγός Eduard Spranger (1882-1963) είχε ξεκινήσει από τη φιλοσοφία, την ψυχολογία και την παιδαγωγική του εκπροσώπου της φιλοσοφίας της ζωής Wilhelm Dilthey (1833-1911)⁶ και θεωρούσε την εκπαίδευση ως την κατ'εξοχήν διαδικασία, στην οποία ο άνθρωπος έρχεται σε επαφή με τις πολιτιστικές αξίες και μάλιστα με το ιδεώδες του ανθρωπισμού⁷. Ο Spranger άσκησε ευρεία επίδραση όχι μόνο στη Γερμανία, αλλά και σε άλλες χώρες και βέβαια και στην Ελλάδα⁸. Ο Παπανούτσος υιοθέτησε ήδη στη διδακτορική διατριβή

1. Βλ. ό.π. έγγρ. αρ. 2.

2. Βλ. ό.π. έγγρ. αρ. 1.

3. Βλ. ό.π. έγγρ. αρ. 2.

4. Βλ. σημ. 3. Ο Παπανούτσος είχε φτάσει στο Βερολίνο πριν από την 1η Οκτωβρίου 1924, όπως προκύπτει από το: Ευ. Παπανούτσος, Διεθνές Ίστορικό Συνέδριον (Internationale Geschichtstagung), έν Βερολίνο, 2-4 'Οκτωβρίου 1924, στο: Θεολογία 2 (1924) σσ. 374-378, όπου στη σ. 376 ο ίδιος αναφέρει ότι παρακολούθησε αυτό το Συνέδριο.

5. Βλ. Παπανούτσος, 'Απομνημονεύματα ό.π. σ. 24.

6. Για το πρόβλημα της παιδαγωγικής στον Dilthey βλ. ενδεικτικά U. Hermann, Die Pädagogik Diltheys: ihr wissenschaftstheoretische Ansatz in Diltheys Theorie der Geisteswissenschaften. Göttingen, 1971.

7. Για τη θεωρία του Spranger για την παιδαγωγική βλ. ενδεικτικά B. Bosshart, Die systematischen Grundlagen der Pädagogik Eduard Sprangers. Leipzig, 1935.

8. Ενδεικτικός είναι ο αριθμός των έργων του Spranger, τα οποία μεταφράστηκαν στα ελληνικά: Ψυχολογία τής έφηβικής ηλικίας. Μετ. Ν. Ί. Λούβαρις. 'Αθήνα, 1926, 1956².

του τις απόψεις του Spranger για τη σχέση του βιώματος με το νόημα¹.

Όπως αναφέρει ο Παπανούτσος στα «'Απομνημονεύματά» του², περισσότερο από τις πανεπιστημιακές παραδόσεις της παιδαγωγικής τον ωφέλησαν οι επισκέψεις του σε σχολεία, μεταξύ άλλων η δίμηνη παραμονή του στο εξοχικό εκπαιδευτήριο («Landerziehungsheim») του Wyneken στο χωριό Wickersdorf, καθώς και η γνωριμία του με τον «Σύνδεσμο των αποφασιστικών μεταρρυθμιστών του σχολείου» («Bund entschiedener Schulreformer»). Ο Σύνδεσμος³ αυτός είχε την έδρα του στο Βερολίνο και συνεπώς ο Παπανούτσος γνώρισε τους στόχους του, όταν σπούδασε στο Βερολίνο. Ο Παπανούτσος στα «'Απομνημονεύματα»⁴ αναφέρει ενδεικτικά τα ονόματα δύο σημαντικών εκπροσώπων του Συνδέσμου, του P. Oestreich και του S. Kawerau. Ο «Σύνδεσμος των αποφασιστικών μεταρρυθμιστών του σχολείου» ιδρύθηκε το 1919 από τον παιδαγωγό Paul Oestreich (1878-1959)⁵ και με τις εκδόσεις του και τα περιοδικά του άσκησε σημαντική επίδραση στην παιδαγωγική θεωρία και πράξη κατά τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, η δράση του όμως διακόπηκε το 1933, όταν οι εθνικοσοσιαλιστές απέλυσαν τον Oestreich. Ο Oestreich υποστήριζε τη σχολική μεταρρύθμιση και τη δημιουργία σοσιαλιστικού «ελαστικού ενιαίου σχολείου» εργασίας, το οποίο θα διέθετε το δικό του κτήμα, το δικό του εκπαιδευτικό ζών και τα δικά του εργαστήρια, για να μπορούν οι μαθητές να επιδοθούν σε παραγωγικές δραστηριότητες. Ο Siegfried Kawerau (1866-1936)⁶ εκπροσωπούσε επίσης ριζοσπαστικές ιδέες για τη/ εκπαίδευση και ήταν ιδιαί-

Οι ξέ κύριοι τύποι τής άτομικότητος. Μετ. Γ. Παλαιολόγος. 'Αθήναι, 1928. - Τò ιδεώδες μορφώσεως τού παρόντος υπό τò φῶς τής φιλοσοφίας τής ιστορίας. Μετ. Β. Κ. 'Εξάρχου. 'Αθήναι, 1930. - 'Η κοσμοθεωρία τού Γκαίτε. Μετ. Ν. 'Ι. Λούβαρις. 'Αθήναι, χ.χ. [1936]. - 'Ο Γκαίτε καί αἱ μεταφυσικά ἀποκαλύψεις. Μετ. Ν. 'Ι. Λούβαρις. 'Αθήναι, 1947. - 'Ο ἄγνωστος θεός. Μετ. Κ. 'Ι. Μερντίτης. 'Αθήναι, 1958. - Ο Spranger ἔχει αφιερώσει το τελευταίο βιβλίο στον Ν. Λούβαρι, με τον οποίο τον συνέδεσε μακρά φίλια και κοινότητα αντιλήψεων για τη σημασία της βιοματικής εμπειρίας στη φιλοσοφία της θρησκείας, όπως αναφέρει ο ίδιος στην αφιέρωση.

1. Papanutzos ό.π. σσ. 10-11 και Παπανούτσος, Τò θρησκευτικό βίωμα στὸν Πλάτωνα ό.π. σσ. 24-25.

2. Παπανούτσος, 'Απομνημονεύματα ό.π. σ. 24.

3. Βλ. και S. Kawerau, Der Bund entschiedener Schulreformer. Werden und Wesen. Berlin / Leipzig, 1922, ο οποίος ήταν από τα εξέχοντα μέλη του Συνδέσμου.

4. Παπανούτσος ό.π. σ. 24. Βλ. και Εὐ. Παπανούτσος, Διεθνές 'Ιστορικόν Συνέδριον ό.π. εδῶ σ. 376 καθώς και σ. 378 όπου αναφέρεται «τὸ πνεῦμα τοῦ ὑγιούς κοσμοπολιτιστικοῦ σοσιαλισμοῦ».

5. Βλ. ενδεικτικά W. Böhm, Kulturpolitik und Pädagogik Paul Oestreichs. Bad Heilbrunn, 1973 (με βιβλιογραφία) και A. Reble, Geschichte der Pädagogik. Stuttgart 1967² (1951¹) σ. 284.

6. Βλ. H. Kupffer, Gustav Kawerau. Stuttgart, 1970 (με βιβλιογραφία) καθώς και τη σύντομη εισαγωγή του Παπαμαύρου στη μετάφραση του έργου του Kawerau «Κοινωνιολογική Παιδαγωγική».

τερα επηρεασμένος μεταξύ άλλων και από τον Marx και τον Engels, από τον Kautsky και τον Mehring. Ο μαρξιστής παιδαγωγός Μιχαήλ Παπαμαύρος (1893-1963)¹, ο οποίος μετέφρασε στα ελληνικά το έργο του Kawerau «Κοινωνιολογική παιδαγωγική»², χαρακτηρίζει το πρόγραμμα του Kawerau ως σοσιαλδημοκρατικό και επικρίνει την κοινωνιολογική θεμελίωση της παιδαγωγικής ως ανεπαρκή³. Παρά ταύτα ο Παπαμαύρος διαπίστώνει - όπως αναφέρει στην εισαγωγή του στη μετάφραση του έργου του Kawerau - ότι η προσπάθεια αυτών των ριζοσπαστών μεταρρυθμιστών ήταν σημαντική, και φαίνεται ότι δέχτηκε και ο ίδιος την επίδρασή τους στις απόψεις του για τα σχολικά βιβλία.

Ο Παπανούτσος όμως δεν περιορίστηκε στην επικοινωνία του με τους ριζοσπαστες μεταρρυθμιστές, αλλά θέλησε να γνωρίσει από κοντά τη συγκεκριμένη σχολική εργασία και άλλων παιδαγωγικών κινήματων. Για τον λόγο αυτό, επισκέφτηκε το εκπαιδευτήριο του παιδαγωγού Wyneken στο Wickersdorf. Το Wickersdorf είναι ένα χωριό της Θουριγγίας κοντά στην πόλη Gera της σημερινής Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας και περίπου από το 1906 έως το 1932, ήταν γνωστό για το περίφημο εξοχικό εκπαιδευτήριο «Landerziehungsheim», το οποίο ιδρύθηκε το 1906 από τους παιδαγωγούς Gustav Wyneken (1875-1964)⁴ και Paul Geheeb (1870-1961). Το 1909 ο Geheeb αποχώρησε και το 1910 ίδρυσε ένα παρόμοιο εξοχικό εκπαιδευτήριο, την «Odenwaldschule», στο Heppenheim an der Bergstrasse στην περιοχή της Έσσης της σημερινής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας.

Ο Wyneken είχε δεχτεί την επίδραση του παιδαγωγού Hermann Lietz (1868-1919)⁵ ο οποίος ίδρυσε εξοχικά εκπαιδευτήρια με εσωτερικούς μαθητές (τα ονομαζόμενα «Landerziehungsheime»), για να εφαρμόσει τις μεταρρυθμιστικές ιδέες του για την αγωγή στα σχολεία αυτού του είδους. Ο Wyneken ο οποίος αρχικά εργάστηκε σε ένα εκπαιδευτήριο του Lietz, ίδρυσε το εκπαιδευτήριο εσωτερικών μαθητών και μαθητριών στο Wickersdorf ως «ελεύθερη σχολική κοινότητα» («Freie Schulgemeinde»)⁶ εκπαιδευτών και εκπαιδευο-

1. Και ο Παπαμαύρος ήταν καλός γνώστης των κατευθύνσεων, οι οποίες παρουσιάστηκαν στη γερμανική παιδαγωγική ιδίως μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, ενώ εξάλλου η διατριβή του διαπνέεται από μεταρρυθμιστικές παιδαγωγικές ιδέες. Βλ. Μ. Παπαμάνρος, *Vorschläge zu einer Reform der griechischen Schulverwaltung*. Jena, 1917.

2. Ζ. Καβεράου, *Κοινωνιολογική παιδαγωγική*. Τόμοι Α + Β. Μετ. Μ. Παπαμαύρος. Έν Αθήναις, 1934. Το πρωτοτότυπο είναι: S. Kawerau, *Soziologische Pädagogik*. Leipzig, 1924² (1921¹).

3. Βλ. την εισαγωγή του Παπαμαύρου στο έργο του Καβεράου ό.π. σ. 3. Σύγκρ. και τις σχετικές απόψεις του Παπαμαύρου στο έργο του «Νέα Παιδαγωγική». Αθήνα, 1961 σσ. 571-572.

4. Βλ. Reble ό.π. σσ. 288-289 και Kupffer ό.π.

5. Βλ. Reble ό.π. σσ. 286-288.

6. G. Wyneken, *Der Gedankenkreis der Freien Schulgemeinde. Dem Wandervogel gewidmet*. Leipzig, 1914.

μένων. Σύμφωνα με τον Wyneken η κοινότητα αυτή εκπαιδεύει η ίδια τον ε-
αυτό της και ως στόχο έχει όχι την εκμάθηση «ωφελίμων» δραστηριοτήτων, αλ-
λά την οικειοποίηση τρόπων ανταπόκρισης στο νόημα απολύτων αξιών. Όπως
παρατηρεί ο Rehle¹, ο Wyneken προχώρησε πιά πέρα από τον Lietz, γιατί
έδωσε στους μαθητές το δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου και της συμμετο-
χής στη λήψη αποφάσεων.

Το κίνημα των εξοχικών εκπαιδευτηρίων του Lietz έγινε γνωστό στη Ελ-
λάδα και από τον Παπαμαύρο, ο οποίος ήταν για επτά μήνες συνεργάτης² του
Lietz και το 1920 δημοσίευσε στο «Δελτίο του Έκπαιδευτικού Όμιλου» σύν-
τομη μελέτη για το έργο του³. Ο Παπαμαύρος μετέφρασε στα ελληνικά το έργο
του Wyneken «Σχολείο και Νεολαία»⁴, αλλά θεωρούσε τον Lietz ως τον α-
διαμφισβήτητο πρωτοπόρο της παιδαγωγικής και το σχολείο του Geheeb κα-
λύτερο από το σχολείο του Wyneken, επειδή ο Geheeb έμεινε πιά πιστός στις
ιδέες του Lietz⁵.

Ο Παπανούτσος ονομάζει το εκπαιδευτήριο του Wyneken «περίφημο scho-
λείο»⁶ και αναφέρει ότι έμεινε σε αυτό για δύο μήνες⁷. Το αρχαικό υλικό, το ο-
ποίο υπάρχει, μας επιτρέπει να προσδιορίσουμε με κάποια σχετική ακρίβεια
τον χρόνο παραμονής του Παπανούτσου στο Wickersdorf. Όπως γνωρίζουμε⁸,
ο Παπανούτσος έλαβε πιστοποιητικό σπουδών από το Πα επιστήμιο του Βερο-
λί ου στις 11 Αυγούστου του 1925 και κατόπιν έφυγε από το Βερολίνο. Στις
17 Αυγούστου 1925 και στις 18 Σεπτεμβρίου 1925 ο Παπανούτσος έστειλε από
το Wickersdorf δύο επιστολές⁹ αντίστοιχα προς τον Γραμματέα του Πανεπι-
στημίου της Τυβίγγης και προς τον Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του
ίδιου Πανεπιστημίου και αναφέρει ως ταχυδρομική διεύθυνσή του την «Freie
Schulgemeinde, Wickersdorf bei Saalfeld». Αν λάβουμε υπόψη ότι ο Παπα-
νούτσος το χειμερινό εξάμηνο 1925-1926 συνέχισε τις σπουδές του στο Πα ε-
πιστήμιο της Τυβίγγης, τότε πρέπει να δεχτούμε ότι ο Παπανούτσος έμει ε
στο Wickersdorf περίπου από τις 15 Αυγούστου έως τις 15 Οκτωβρίου 1925.

1. Βλ. Rehle ό.π. σ. 288.

2. Βλ. Μ. Παπαμαύρος, 'Ο Dr Lietz και το έργο του, στο: Δελτίο του Έκπαιδευτι-
κού Όμιλου 8 (1920) σσ. 100-115 εδώ σ. 100.

3. Βλ. το άρθρο στην προηγούμενη σημείωση.

4. G. Wyneken, Σχολείο και νεολαία. Μετ. Μ. Παπαμαύρος. 'Αθήναι, 1925. Το πρω-
τότυπο: G. Wyneken, Schule und Jugendkultur. Jena, 1913.

5. Βλ. Παπαμαύρος, 'Ο Dr Lietz και τὸ έργο του, ό.π. σ. 115.

6. Βλ. Παπανούτσος, 'Απομνημονεύματα ό.π. σ. 24.

7. ό.π.

8. Σύγκρ. οσα γράφονται προηγουμένως στη σ. 137, σημ. 3.

9. Βλ. στο παράρτημα αυτής της μελέτης τα έγγραφα με αριθμό 2 και 3.

Όπως αναφέρει ο Παπανούτσος στο χειρόγραφο βιογραφικό σημείωμά του¹, συνέχισε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης τη σπουδή της φιλοσοφίας, της παιδαγωγικής και της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας. Εξάλλου ο Παπανούτσος με αίτησή του² ζήτησε να εξετασθεί και στα τρία αυτά μαθήματα για την απόκτηση διδακτορικού διπλώματος. Η δήλωση των μαθημάτων³ η οποία περιλαμβάνεται στο πιστοποιητικό σπουδών από το Πανεπιστήμιο της Τυβίγγης, αναφέρει με λεπτομέρειες τις παραδόσεις και τις ασκήσεις (φροντιστήρια), τις οποίες παρακολούθησε ο Παπανούτσος. Καθηγητές του ήταν στη φιλοσοφία ο Erich Adickes (1866-1928) και ο Theodor Haering (1884-1964), στην παιδαγωγική και στην ψυχολογία ο Oswald Kroh (1887-1955) και στην αρχαία ελληνική φιλολογία ο Wilhelm Schmid (1859-1961). Ο Παπανούτσος παρακολούθησε την παράδοση του Adickes «Προβλήματα κοσμοθεωρίας (γνωσιολογία και μεταφυσική)» και τις ασκήσεις τις σχετικές με το έργο του A. Schopenhauer (1788-1860). «Ο κόσμος ως βούληση και παράσταση». Παρακολούθησε επί πλέον τις ασκήσεις του Haering τις σχετικές με το έργο του G. W. F. Hegel (1770-1831) «Εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών σε σύνοψη». Επίσης ο Παπανούτσος παρακολούθησε τις ασκήσεις του Kroh για τις «Απόψεις του Kerschensteiner» και για ορισμένα «Κεφάλαια της παιδαγωγικής ψυχολογίας». Τέλος παρακολούθησε τις παραδόσεις του Schmid για το φθογγολογικό και το τυπολογικό μέρος της αρχαίας ελληνικής γραμματικής καθώς και τις ασκήσεις του Schmid τις σχετικές με τον λόγο «Περὶ μυστηρίων» του ρήτορα Ανδοκίδη.

Στα «Απομνημονεύματά» του ο Παπανούτσος αναφέρει⁴ ότι τα μαθήματα του Kroh ήταν σημαντικά για την παιδαγωγική του ενημέρωση. Ο Kroh είχε ασχοληθεί με την ψυχολογία του παιδιού και του εφήβου μαθητή, δηλ. με την παιδαγωγική κατεύθυνση της ψυχολογίας, την οποία ο Παπανούτσος γνώρισε στο Βερολίνο από τα μαθήματα και από τα έργα του Spranger. Ο Παπανούτσος όμως στα μαθήματα του Kroh είχε την ευκαιρία να ασχοληθεί επιστημονικά όχι μόνο με την παιδαγωγική ψυχολογία, αλλά και με το έργο του παιδαγωγού Kerschensteiner, του σημαντικότερου εκπροσώπου της κίνησης για το σχολείο της εργασίας. Ο Georg Kerschensteiner (1854-1932)⁵ δεν έδωσε μόνον συγκεκριμένη μορφή στο σχολείο εργασίας, αλλά προώθησε την ίδρυση επαγγελματικών σχολείων και αναγνώρισε τη σημασία της διαπαιδαγώγησης των μαθητών σύμφωνα με αρχές κοινωνικής ευθύνης και πολιτικής ηθικής. Η

1. Βλ. ό.π. το έγγραφο με αριθμό 1.

2. Βλ. ό.π. το έγγραφο με αριθμό 5.

3. Βλ. ό.π. το έγγραφο με αριθμό 6.

4. Βλ. Παπανούτσος, 'Απομνημονεύματα ό.π. σ. 24.

5. Βλ. ενδεικτικά Reble ό.π. σσ. 275-281 και Th. Wilhelm, Die Pädagogik Kerschensteiners. Vermächtnis und Verhängnis. Stuttgart, 1957.

επίδραση των ιδεών του για την οργάνωση του σχολείου και της θεωρίας του για το περιεχόμενο και τους σκοπούς της αγωγής ήταν ευρύτατη και η απήχυσή τους έντονη και στην Ελλάδα¹.

Η Τυβίγγη αποτελεί για τον Παπανούτσο τον τελευταίο σταθμό της ενημέρωσής του για τα ρεύματα και για τις ιδέες τις γερμανικής παιδαγωγικής. Το οδοιπορικό από το Βερολίο στο Wickersdorf και από εκεί στη Τυβίγγη έδωσε στον Παπανούτσο την ευκαιρία να γνωρίσει και να κατανοήσει το βασικό ατύπημα της γερμανικής και της ευρωπαϊκής παιδαγωγικής γενικότερα. Ο Spranger, οι αποφασιστικοί μεταρρυθμιστές του σχολείου, ο Wyneken, ο Kroh, ο Kerschensteiner υποστήριζαν τη μεταρρύθμιση του γερμανικού σχολείου, έστω και αν οι αφετηρίες και οι στόχοι τους ήσαν διαφορετικοί.

Από την Τυβίγγη ο Παπανούτσος πήγε στο Παρίσι², όπως άλλωστε δείχνουν και τα δύο γράμματα³, τα οποία έστειλε στον Adickes από το Παρίσι, με ημερομηνία 24 Ιουνίου 1926 και 5 Ιουλίου 1926 αντίστοιχα. Ο Παπανούτσος διαπίστωσε ότι και στη Γαλλία η παιδαγωγική διαπρέπεται από παρόμοιες ιδέες. Βέβαια το αίτημα της αλλαγής του περιεχομένου και των στόχων της αγωγής δεν ήταν μόνον χαρακτηριστικό της επιστημονικής κοινότητας, αλλά γνώρισμα της συγκεκριμένης εποχής της ευρωπαϊκής ιστορίας. Όπως σημειώνει ο Παπανούτσος, «Τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἡ Εὐρώπη „ἔβραζε“ ἀπὸ τὴν ἐξαψήτων νέων, τῶν ἀεπαναστατικῶν ἐκπαιδευτικῶν ἰδεῶν»⁴.

Ο Παπανούτσος, ο οποίος είχε ξεκινήσει από τη συγκεκριμένη σχολική πράξη στο Αβερώφειο Γυμνάσιο της Αλεξάνδρειας και σκόπευε να επανέλθει σ' αυτή, δεν ήταν δυνατόν να αντιμετωπίσει τις ιδέες αυτές ως ουδέτερος παρατηρητής⁵. Ο ίδιος δεν αναφέρει από ποιο ρεύμα της γερμανικής παιδαγωγικής δέχτηκε την αποφασιστική επίδραση, τονίζει όμως ότι οι επαναστατικές εκπαιδευτικές ιδέες της εποχής εκείνης λειτούργησαν καταλυτικά όχι μόνον στον ίδιο, αλλά και σε άλλους Έλληνες, οι οποίοι τότε αναζητούσαν συγκεκριμένους στόχους και τρόπους για τη μεταρρύθμιση του ελληνικού σχολικού συστήματος⁶.

1. Ενδεικτικές είναι οι μεταφράσεις έργων του Kerschensteiner: 'Η φύσις και ἡ ἀξία τῆς φυσιογνωστικῆς διδασκαλίας. Μετ. 'Ι. Δ. Χαντέλης. 'Αθήναι, 1923. - 'Η ἔννοια τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτη. Μετ. Εὐ. Σ. Κακοῦρος. 'Αθήναι, 1926. - 'Η ἔννοια τοῦ σχολείου ἐργασίας ἢ τὸ σχολεῖον τοῦ μέλλοντος. 'Εξελληνισθὲν ὑπὸ Δ. Μ. Γεωργακάκι. 'Αθήναι, 1928.

2. Βλ. Παπανούτσος, 'Απομνημονεύματα, ὅ.π. σ. 24.

3. Βλ. στο παράρτημα αὐτῆς τῆς μελέτης τα ἔγγραφα με ἀριθμὸ 7 καὶ 8.

4. Βλ. Παπανούτσος ὅ.π. σσ. 24-25.

5. Σύγκρ. ὅ.π. σσ. 25-27.

6. ὅ.π. σ. 25.

III

Χωρίς αμφιβολία οι παιδαγωγικές και φιλοσοφικές αναζητήσεις του Παπανούτσου στη Γερμανία χαρακτηρίζονται από ευρύτητα, φαίνεται όμως ότι προέχει το ενδιαφέρον του για την παιδαγωγική, ίσως γιατί στην Αλεξάνδρεια δεν θα είχε τις ίδιες δυνατότητες για να ενημερωθεί για την παιδαγωγική της εποχής του, όπως αυτό αντίθετα συνέβαινε με την ενημέρωσή του για τη φιλοσοφία. Εξάλλου, ενώ σχετικά με την παιδαγωγική έχουμε έως τώρα συγκεκριμένα στοιχεία για τον προσανατολισμό του ενδιαφέροντος και για τις αναζητήσεις του Παπανούτσου στον τομέα της παιδαγωγικής, δεν συμβαίνει το ίδιο και για τα στοιχεία τα σχετικά με τις φιλοσοφικές αναζητήσεις του. Ο Παπανούτσος είχε βέβαια στη Γερμανία την ευκαιρία να πλουτίσει τη φιλοσοφική παιδεία του, η οποία όμως ήταν ήδη αρκετά ευρεία και σε γνώσεις και σε προβληματισμό, όπως άλλωστε δείχνουν και τα μέχρι τότε δημοσιεύματά τους¹.

Ποιούς καθηγητές της φιλοσοφίας άκουσε ο Παπανούτσος στο Βερολίνο δεν είναι γνωστό, τουλάχιστον προς το παρόν. Αλλά το αρχαικό υλικό μας επιτρέπει να κάνουμε ορισμένες διαπιστώσεις για τις φιλοσοφικές σπουδές τους Παπανούτσου στο Πανεπιστήμιο της Τυβίγγης. Αναφέρθηκε ήδη ότι ο Παπανούτσος στην Τυβίγγη παρακολούθησε τα μαθήματα και τις φροντιστηριακές ασκήσεις δύο καθηγητών της φιλοσοφίας², του Theodor Haering και του Erich Adickes.

Η παρακολούθηση των φροντιστηριακών ασκήσεων του Haering δείχνει το ενδιαφέρον του Παπανούτσου να γνωρίσει πιο συστηματικά τη φιλοσοφία του Hegel. Πράγματι η «Εγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών σε σύνοψη», στην οποία ήταν αφιερωμένες οι φροντιστηριακές ασκήσεις του Haering³, είναι το κατ' εξοχήν έργο, το οποίο μπορεί να προσφέρει την καλύτερη

1. Έως το 1924 ο Παπανούτσος είχε δημοσιεύσει τις εξής μελέτες: Εϋθύνη και έλευθερία. "Εκκλησιαστικός Φάρος, 'Αλεξάνδρεια, 20 (1921) σσ. 146-204. - Το πρόβλημα τής έλευθερίας τής βουλήσεως, ό.π. σσ. 280-348. - 'Ο Ούμανισμός ή Πραγματισμός. 'Ανάπτυξεις και κριτική τών θεωριών ενός μεγάλου ρεύματος τής συγχρόνου φιλοσοφίας, ό.π. 21 (1922) σσ. 251-304, 22 (1923) σσ. 37-116 211-246 331-386 389-453, 23 (1924) σσ. 5-77 129-198. Η μελέτη κυκλοφόρησε και ως ανάπτυπο-βιβλίο στην Αλεξάνδρεια το 1924. - 'Η έλευθερία τής βουλήσεως (Δευτερολογία), στο: Θεολογία, 2 (1924) σσ. 164-174 209-225, 3 (1925) σσ. 57-70 153-173. - 'Η φιλοσοφία του Henri Bergson, στο: Νέα Ζωή, 'Αλεξάνδρεια 1924 σσ. 71-89. Η μελέτη κυκλοφόρησε και ως ανάπτυπο στην Αλεξάνδρεια το 1924. Το 1926 άρχισε να δημοσιεύεται η μελέτη Είσαγωγή εις την Φιλοσοφίαν τής Ορθοξείας, στο: 'Εκκλησιαστικός Φάρος, 'Αλεξάνδρεια, 25 (1926) σσ. 289-398, 26 (1927) σσ. 40-65. Η μελέτη κυκλοφόρησε και ως ανάπτυπο-ισχύει στην Αλεξάνδρεια το 1927.

2. Βλ. στο παράρτημα αυτής της μελέτης το έγγραφο με αριθμό 6.

3. Ο Haering ήταν μαθητής του Adickes, ο οποίος ήταν και ο επόπτης της διατριβής του Der Duisburg'sche Nachlass und Kants Kritizismus um 1775. Leipzig, 1910.

εισαγωγή στο φιλοσοφικό σύστημα του Hegel. Ο Παπανούτσος παρακολούθησε τις παραδόσεις του Adickes «Προβλήματα κοσμοθεωρίας (γνωσιολογία και μεταφυσική)» καθώς και τις φροντιστηριακές ασκήσεις τις σχετικές με το έργο του Schopenhauer «Ο κόσμος ως βούληση και παράσταση».

Ο Adickes, ο οποίος ήταν ο επόπτης της διατριβής του Παπανούτσου, είναι γνωστός ως εκδότης των καταλοίπων του Kant στα πλαίσια της έκδοσης της Βασιλικής Πρωσικής Ακαδημίας των Επιστημών¹ καθώς και ως συγγραφέας σημαντικών έργων για τη φιλοσοφία του Kant². Αν και ο ίδιος είχε δική του φιλοσοφική θεωρία, όμως δεν μπόρεσε να την παρουσιάσει διεξοδικά, γιατί τον απορρόφησε για πολύν καιρό³ η εκδοτική εργασία και η συστηματική φιλολογική μελέτη της φιλοσοφίας του Kant.

Ο ίδιος ο Adickes εντάσσει τη φιλοσοφία του⁴ στο ειδιάμεσο του καντιανισμού του Otto Liebmann (1840-1912) και του νεοκαντιανισμού της Σχολής του Μαρβούργου, η οποία είχε ως κύριους εκπροσώπους τον Hermann Cohen (1842-1918) και τον Paul Natorp (1854-1924). Ο Adickes είναι καντιανός φιλόσοφος. Δεν απορρίπτει την άποψη του Kant για το «πράγμα καθαυτό», αλλά το ερμηνεύει ως τη μεταφυσική ενότητα της πραγματικότητας. Η ενότητα αυτή είναι πανθειστική και δεν είναι προσιτή στη διάλοια και στην επιστημονική γνώση, αλλά στην πίστη και στην πρωταρχική βιωματική εμπειρία. Η φιλοσοφία έχει ως στόχο της να διατυπώσει μια «κοσμοθεωρία», δηλ. μια φιλοσοφική θεωρία για την πανθειστική ενότητα φύσης και ιστορίας.

Σύμφωνα με τον Adickes το βίωμα έχει ιδιαίτερη σημασία όχι μόνον γιατί συνδέει το πνεύμα με την πραγματικότητα και κάνει άμεσα προσιτή τη μεταφυσική ενότητα του κόσμου⁵, αλλά γιατί αποτελεί και τη βάση για την ειότητα και για τον αξιολογικό προσανατολισμό της προσωπικότητας. Έτσι ο Adickes φτάνει σε μια φιλοσοφική θεωρία της προσωπικότητας και της εξέλιξής της και αποδίδει, στο βίωμα μεταφυσική σημασία, όχι όμως και υπερβατική αναφορά, γιατί ο ίδιος δέχεται τον πανθεισμό.

Ο Adickes είχε ένα κοινό γνώρισμα με τον Παπανούτσο: Είχε σπουδάσει θεολογία (εκτός από τη φιλοσοφία) και συνδύαζε με τον φιλοσοφικό στοχασμό

1. Im. Kants Gesammelte Schriften. Hg. von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 3. Abth. (Bd. 14-23): Handschriftlicher Nachlass. Bd. 1-4. (Ο Adickes είχε προετοιμάσει και την έκδοση του τόμου 5 και εν μέρει του τόμου 6). Berlin, 1911-1934.

2. Βλ. την εργογραφία από τον W. Stark, Bibliographie der Veröffentlichungen von Erich Adickes, στο: Kant-Studien 75 (1984) σσ. 365-374.

3. Βλ. όσα γράφει ο ίδιος ο Adickes στην αυτοπαρουσίασή του στο: R. Schmidt, Die deutsche Philosophie der Gegenwart in Selbstdarstellungen. Bd. 2. Leipzig, 1921 σσ. 1-30 εδώ σσ. 27-28.

4. Βλ. ό.π. σσ. 14-15.

5. Βλ. ό.π. σσ. 16-17.

το ενδιαφέρον για το θρησκευτικό πρόβλημα. Ίσως αυτό να ήταν και μια από τις αιτίες, για τις οποίες ο καθηγητής της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου Max Dessoir (1867-1947)¹ συνέστησε στον Παπανούτσο να απευθυνθεί στον Adickes και να του ζητήσει να εποπτεύσει τη διατριβή του. Ο Adickes όμως κατέληξε στον πανθεισμό, ενώ ο Παπανούτσος παρέμεινε στα όρια της χριστιανικής αντίληψης για τη θεία αποκάλυψη.

Οι παραδόσεις και οι φροντιστηριακές ασκήσεις του Adickes, τις οποίες επισκέφτηκε ο Παπανούτσος, είχαν ως κύριο περιεχόμενο τη φιλοσοφία του Adickes για την κοσμοθεωρία και για την ερμηνεία του έργου του Schopenhauer υπό το πρίσμα του καντιανίζοντος πανθεισμού. Ο χαρακτήρας αυτής της ερμηνευτικής αφετηρίας του Adickes προκύπτει, αν λάβουμε υπόψη εκτός των άλλων και τα όσα γράφει ο Adickes για τον Schopenhauer στην εισήγησή του για τη διατριβή του Παπανούτσου. Ο Adickes είχε οδηγηθεί μέσα από την ίδια τη φιλοσοφία του σε μια ιδιαίτερη ερμηνευτική, αρχή, σύμφωνα με την οποία η ενότητα του φιλοσοφικού έργου γίνεται φανερή, αν γίνει διερεύνηση των προσωπικών θρησκευτικών βιωμάτων της εκάστοτε προσωπικότητας. Συνεπώς για τον Adickes το φιλοσοφικό έργο είναι η ατομική αποκρυστάλλωση της μεταφυσικής ενότητας της πραγματικότητας και των αξιολογικών προσανατολισμών της προσωπικότητας του εκάστοτε φιλοσόφου. Έτσι το πρώτο έργο της ιστορίας της φιλοσοφίας είναι να φέρει σε φως την κοσμοθεωρία του κάθε φιλοσόφου. Ο Adickes αντιμετώπιζε υπό το πρίσμα αυτό και την ενότητα του έργου του Schopenhauer και είχε δώσει παλαιότερα ως θέμα διατριβής το ερώτημα για «Το θρησκευτικό βίωμα στον Schopenhauer»², όπως αναφέρει ο ίδιος στην εισήγησή του για τη διατριβή του Παπανούτσου³.

Όταν ο Adickes διαπίστωσε ότι ο Παπανούτσος ήταν «πολύ καλός γνώστης του Πλάτωνος»⁴, του πρότεινε να διερευνήσει στη διατριβή του το ερώτημα για «Το θρησκευτικό βίωμα στον Πλάτανα», και συγχρόνως του προσέφερε και την ερμηνευτική αρχή, την οποία έπρεπε να ακολουθήσει. Η ενότητα του έργου του Πλάτωνος έπρεπε σύμφωνα με τον Adickes να αναζητηθεί όχι στα γνωστικά-λογικά γνωρίσματα του έργου του, αλλά στη βιωματική-θρησκευτική εμπειρία του και στις αποκρυσταλλώσεις της, αφού πρωταρχική είναι η βιωματική-θρησκευτική και όχι η λογική - επιστημονική προσέγγιση της πραγματικότητας.

1. Όπως μου είχε αναφέρει ο Παπανούτσος σε κάποια συζήτηση το φθινόπωρο του 1981, ο ίδιος πήγε στην Τυβίγγη και απευθύνθηκε στον Adickes ύστερα από υπόδειξη του Dessoir, χωρίς όμως να διευκρινίσει την αιτία.

2. Τη διατριβή αυτή υπέβαλε ο E. Keller το 1923 στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης: E. Keller, Das religiöse Erbeben bei Schopenhauer, διατριβή, η οποία δεν τυπώθηκε.

3. Βλ. στο παράρτημα αυτής της μελέτης το έγγραφο με αριθμό 6 σ. 1.

4. ό.π.

Ο Παπανούτσος ερεύνησε ακριβώς τις βιωματικές-θρησκευτικές αφητηρίες της θεωρίας των ιδεών του Πλάτωνος και θεώρησε ως κεντρικό γεγονός της φιλοσοφίας του Πλάτωνος τη συνάντησή του με τον Σωκράτη. Σύμφωνα με τον Παπανούτσο η συνάντηση αυτή σήμανε για τον Πλάτωνα τη «μεταστροφή» και τον επαναπροσανατολισμό της προσωπικότητάς του¹.

Όπως αναφέρει ο Adickes στην εισήγησή του για τη διατριβή του Παπανούτσου², ο ίδιος είχε υποδείξει παλαιότερα και σε άλλους υποψηφίους διδάκτορες να ακολουθήσουν την ερμηνευτική αρχή για το βίωμα και να διερευνήσουν τη θέση, την οποία είχε το θρησκευτικό βίωμα στον φιλόσοφο και θεολόγο Hermann Samuel Reimarus (1694-1768) και στον θεολόγο και φιλόσοφο Johann Salomo Semler (1725-1791), στον Πλωτίνω καθώς και στον Schopenhauer. Έτσι πριν από τον Παπανούτσο είχαν υποβάλει διατριβές για τα θέματα αυτά και είχαν ανακηρυχτεί διδάκτορες της φιλοσοφίας ο H. Köstlin³, ο E. Keller⁴ και ο F. H. Spiegelberg⁵. Συνεπώς η διατριβή του Παπανούτσου αποτελεί έμμεσα και ένα παράδειγμα ερμηνευτικής εφαρμογής της θεωρίας του Adickes για την κοσμοθεωρία και για τη σχέση της προσωπικότητας του κάθε φιλοσόφου με το έργο του. Αυτό άλλωστε επισημαίνει και ο Adickes στην εισήγησή του.

Ο Adickes διαπιστώνει⁶ ότι η διατριβή του Παπανούτσου έχει πετύχει τους ερευνητικούς στόχους της και ότι ως προς την επιστημονική ποιότητα βρίσκεται πολύ κοντά στη διατριβή του Keller, η οποία κατά τη γνώμη του Adickes είναι η πιο καλή από τις τρεις αναφερθείσες διατριβές.

Ο Παπανούτσος όμως, ενώ έχει κρατήσει το γενικό πλαίσιο της θεωρίας του Adickes στη διατύπωση του ερμηνευτικού στόχου της ερευνάς του, δεν ακολουθεί τον Adickes ως προς όλα τα σημεία. Ύστερα από γενική επισκόπηση⁷ της θεωρίας του θρησκευτικού βιώματος με αναφορές στον Wilhelm Dilthey

1. Βλ. Papanutzos ό.π. το πρώτο μέρος σσ. 19-32 και Εϋ. Παπανούτσος, Το θρησκευτικό βίωμα στον Πλάτωνα ό.π. σσ. 35-54.

2. Βλ. στο παράρτημα αυτής της μελέτης το έγγραφο με αριθμό 6 σ. 1.

3. H. Köstlin, Das religiöse Erlebnis bei H. S. Reimarus und J. S. Semler. Borna - Leipzig, 1919. Η διατριβή υποβλήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης στις 16 Ιουλίου 1914 σύμφωνα με το Gesamtverzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums [=GV] 1911-1965 hg. von R. Oberschelp. Bd. 71. München, 1978.

4. E. Keller, Das religiöse Erleben bei Schopenhauer. Η διατριβή υποβλήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης στις 8 Νοεμβρίου 1923, αλλά δεν τυπώθηκε σύμφωνα με το GV ό.π. τόμ. 67.

5. F. H. Spiegelberg, Das religiöse Erleben bei Plotin. Η διατριβή υποβλήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης στις 20 Οκτωβρίου 1924, αλλά δεν τυπώθηκε σύμφωνα με το GV ό.π. τόμ. 124.

6. Βλ. στο παράρτημα αυτής της μελέτης το έγγραφο με αριθμό 6 σ. 1.

7. Papanutzos ό.π. σσ. 10-17 και Παπανούτσος ό.π. σσ. 19-29.

(1833-1911), στον Max Scheler (1874-1928), στον Eduard Spranger (1882-1963), στον Rudolf Otto (1869-1937) και στον William James (1842-1910), ο Παπανούτσος διατυπώνει τη δική του θεωρία για το θρησκευτικό βίωμα ακολουθώντας-όπως άλλωστε παρατηρεί και ο ίδιος ο Adickes στην εισήγησή του¹ - τις σχετικές θεωρίες του R. Otto², του E. Spranger³ και του W. James⁴.

Ο Παπανούτσος αντιπαραθέτει τη δική του ερμηνεία της θεωρίας των ιδεών του Πλάτωνος τόσο στην ερμηνεία του Wilhelm Windelband (1848-1915)⁵ - εκπροσώπου της νεοκαντιανής Σχολής της Βάδης - όσο και στην ερμηνεία του Hermann Cohen (1842-1918)⁶ και του Paul Natorp (1854-1924)⁷ - εκπροσώπων της νεοκαντιανής Σχολής του Μαρβούργου-. Ο Windelband είχε δώσει έμφαση στην οντολογική ιδιομορφία των ιδεών, ενώ ο Cohen και ο Natorp είχαν ερμηνεύσει τις ιδέες του Πλάτωνος λογικά και γνωσιολογικά. Ο Παπανούτσος υποστηρίζει ότι η οντολογική ερμηνεία των ιδεών είναι μόνον από τις δυνατές ερμηνείες, δεν είναι όμως και η μοναδική. Από τη Σχολή του Μαρβούργου ο Παπανούτσος επικρίνει κυρίως τον Natorp, επειδή παρουσίασε μια μονομερή ερμηνεία της θεωρίας των ιδεών του Πλάτωνος. Ο Παπανούτσος υποστηρίζει ότι ο Natorp - παρά το «μεταφυσικό παράρτημα» στη δεύτερη έκδοση του έργου του «Η θεωρία των ιδεών του Πλάτωνος» - δεν εγκατέλειψε τη λογική και γνωσιολογική ερμηνεία, την οποία είχε διατυπώσει στην πρώτη έκδοση αυτού του έργου.

1. Βλ. το έγγραφο με αριθμό 6 σ. 1 ό.π.

2. Βλ. R. Otto, *Das Heilige*. Breslau, 1922³ (1917¹).

3. Βλ. E. Spranger, *Lebensformen*. Halle, 1922³ (1914¹) και *Psychologie des Jugendalters*. Leipzig, 1925⁴ (1924¹).

4. Βλ. W. James, *The Varieties of Religious Experience*. New York, 1902. Ο Παπανούτσος παραπέμπει στη γερμανική μετάφραση: W. James, *Die religiöse Erfahrung in ihrer Mannigfaltigkeit*. Übers. v. G. Wobbermin. Leipzig, 1907.

5. Papanutzos ό.π. σ. 60 και Παπανούτσος ό.π. σ. 98. Ο Παπανούτσος εδώ παραπέμπει στα έργα του W. Windelband, *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*. Tübingen, 1903³ (1892¹).-Platon, Stuttgart, 1900.-Präliudien. Tübingen, 1924⁹ (1884¹).

6. Papanutzos ό.π. σ. 59 και Παπανούτσος ό.π. σ. 94-95. Ο Παπανούτσος έχει υπόψη το έργο του H. Cohen, *Platons Ideenlehre und die Mathematik*. Marburg, 1878

7. Papanutzos ό.π. σ. 58-60 και Παπανούτσος ό.π. σ. 96-100. Ο Παπανούτσος έχει υπόψη τα έργα του P. Natorp, *Platos Ideenlehre. Eine Einführung in den Idealismus*. Leipzig, 1921² (1903¹) και *Über Platons Ideenlehre*. Berlin, 1914. Το πρώτο έργο μεταφράστηκε και στα ελληνικά: P. Natorp, 'Η περί τών ιδεών θεωρία του Πλάτωνος. Κατά μετάφρασιν Μ. Τσαμαδού. 'Αθήναι, 1929 με πρόλογο του Ι. Ν. Θεοδωρακοπούλου, ο οποίος επίσης διαφοροποιείται από την λογική - γνωσιολογική ερμηνεία του Natorp για τις πλατωνικές ιδέες (σ. XIII-XIV). 'Αλλωστε και η διδακτορική διατριβή του Θεοδωρακοπούλου προσέφερε μια οντολογική ερμηνεία των ιδεών του Πλάτωνος, η οποία έκλινε περισσότερο προς τη νεοκαντιανή φιλοσοφία της Σχολής της Βάδης, αφού άλλωστε ο Θεοδωρακόπουλος ήταν μαθητής του Heinrich Rickert (1863-1936). Βλ. τη διατριβή J.N. Theodorakopoulos, *Platons Dialektik des Seins*. Heidelberg, 1927.

Η αντιπαράθεση στην πρώτη έκδοση τη Σχολή του Μαρβούργου έχει κάποια αναλογία προς ορισμένες θέσεις του Adickes. Αναφέρθηκε ήδη ότι ο Adickes ενέτασσε τη θεωρία του μεταξύ του καντιανισμού του Liebmann και του νεοκαντιανισμού της Σχολής του Μαρβούργου. Επιπλέον ο Adickes έδινε την προτεραιότητα στο θρησκευτικό βίωμα και όχι στη λογική-γνωστική δραστηριότητα του υποκειμένου. Αν και ο Παπανούτσος δεν ασχολείται με την ερμηνεία του Adickes για τη φιλοσοφία του Kant, όμως αποδέχεται τα συμπεράσματα της ερμηνείας αυτής, ένα από τα γνωρίσματα της οποίας είναι η άποψη του Adickes για την κοσμοθεωρία, αφού ο ίδιος ο Παπανούτσος χαρακτηρίζει την θεωρία των ιδεών ως την κορύφωση της κοσμοθεωρίας του Πλάτωνος¹.

Αλλά η φιλοσοφική ερμηνεία της θεωρίας των ιδεών του Πλάτωνος από τον Παπανούτσο παρουσιάζει αναμφισβήτητη αυτονομία, γιατί ο Παπανούτσος επεξεργάζεται τα συμπεράσματα των θεωριών του Otto, του Spranger και του James για το θρησκευτικό βίωμα με προσωπικό τρόπο. Το γεγονός ότι ο Παπανούτσος συμφώνησε και αποδέχτηκε την ερμηνευτική αρχή του Adickes δεν σημαίνει οπωσδήποτε εξάρτηση, αλλά μπορεί να σημαίνει και συνάντηση δύο προσωπικοτήτων στο κοινό επίπεδο του πρωταρχικού ενδιαφέροντος για το θρησκευτικό φαινόμενο. Αυτό γίνεται φανερό και από τα δημοσιεύματα, τα οποία παρουσίασε ο Παπανούτσος μετά τη διατριβή του. Σχεδόν συγχρόνως με τη διατριβή του άρχισε να δημοσιεύεται στην Αλεξάνδρεια η σειρά των μελετών του για τη φιλοσοφία της θρησκείας², οι οποίες πιθανόν κατά μέγα μέρος να προέκυψαν από την έρευνά του σχετικά με τη διατριβή του.

Ο ίδιος ο Παπανούτσος, σχεδόν τριανταπέντε χρόνια μετά τη γερμανική έκδοση της διατριβής του, στον πρόλογο της ελληνικής μετάφρασης³ θα αναφέρει τον Adickes μόνον ως επόπτη της διατριβής του και θα τονίσει την επικαιρότητα της δικής του ερμηνείας των ιδεών του Πλάτωνος. Άλλωστε δεν αποκλείεται ο ίδιος να μην γνώριζε το περιεχόμενο της εισήγησης του Adickes.

Λίγο μετά την υποβολή⁴ της διατριβής του στις 12 Μαΐου 1926 ο Παπανούτσος έφυγε από την Τυβίγγη, γιατί έπρεπε την 1 Ιουνίου 1926 να επανέλθει στην εργασία του στην Αλεξάνδρεια⁵. Λίγο αργότερα όμως ο Παπανούτσος έστειλε από το Παρίσι στον Adickes δύο επιστολές με ημερομηνία 24 Ιουνίου 1926 και 5 Ιουλίου 1926 αντίστοιχα. Στην πρώτη επιστολή⁶ ο Παπανούτσος αναφέρεται κυρίως στη δυνατότητα εκτύπωσης της διατριβής του στο Παρίσι. Επειδή τα χρονικά περιθώρια για την εκτύπωση ήσαν στενά, ο Παπανούτσος με τη δεύ-

1. Σύγκρ. Papanutzos ό.π. σ. 75 και Παπανούτσος, ό.π. σ. 122.

2. Βλ. Εύ. Παπανούτσος, Εισαγωγή εις την Φιλοσοφίαν της Θρησκείας ό.π.

3. Βλ. Εύ. Παπανούτσος, Τò θρησκευτικό βίωμα στὸν Πλάτωνα ό.π. σ. 11.

4. Βλ. στο παράρτημα αυτής της μελέτης το έγγραφο με αριθμό 5.

5. Βλ. το έγγραφο με αριθμό 6 ό.π. σ. 2.

6. Βλ. το έγγραφο με αριθμό 7 ό.π.

τερη επιστολή του¹ παρακαλεί τον Adickes να τον βοηθήσει, ώστε να τυπωθεί η διατριβή του στη Γερμανία, πράγμα το οποίο και έγινε.

Τόσο η εισήγηση του Adickes για τη διατριβή του Παπανούτσου όσο και ο τρόπος, με τον οποίο ο Παπανούτσος απευθύνεται στον Adickes δείχνουν ότι το φιλικό ενδιαφέρον του δασκάλου για τον μαθητή στηριζόταν στην εκτίμηση του Adickes για τον φιλοσοφικό στοχασμό και για τις καλλιτεχνικές ικανότητες του Παπανούτσου².

IV

Η παρουσίαση του αρχαιικού υλικού και η μερική ανασυγκρότηση του οδοιπορικού του Παπανούτσου στη Γερμανία δείχνουν ότι εκεί ο Παπανούτσος δεν είχε μόνον την ευκαιρία της παιδαγωγικής και φιλοσοφικής ενημέρωσης, αλλά δημιούργησε και τις ευρύτερες προϋποθέσεις για την αναγνώριση του φιλοσοφικού στοχασμού του μέσα στα πλαίσια της ακαδημαϊκής κοινότητας. Ο Παπανούτσος είχε ο ίδιος προσδιορίσει την πορεία του ως φιλοσόφου, όταν βρισκόταν στην Αλεξάνδρεια. Όσο και αν η ανακήρυξη του Παπανούτσου σε διδάκτορα είναι σημαντική, φαίνεται παρά ταύτα ότι για την εξέλιξη της προσωπικότητάς του ήταν πιο αποφασιστική η παιδαγωγική ενημέρωσή του. Όταν ο Παπανούτσος ήλθε στη Γερμανία, δεν ήταν ούτε ο θεολόγος, ο οποίος άλλαξε κατεύθυνση, ούτε ο εκπαιδευτικός, ο οποίος αναζητούσε την επιμόρφωση, ούτε ο φιλόσοφος, ο οποίος επιζητούσε την επικοινωνία με πρωτοπόρα ρεύματα. Ο Παπανούτσος ήταν ο διανοούμενος, ο οποίος ήταν οικείος προς αυτές τις επιστήμες, επεδίωκε να ενημερωθεί για όλα συνέβαιναν στον ευρωπαϊκό πολιτισμό της εποχής του και ξαφνικά απέκτησε κριτική απόσταση από την κατάσταση της παιδείας του ελληνόφωνου πολιτιστικού χώρου. Μάλιστα ο Παπανούτσος απέκτησε τόση απόσταση, ώστε ύστερα από το ταξίδι του στην Ευρώπη άρχισε στην Αλεξάνδρεια τις πρώτες προσπάθειες για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, η οποία για τον Παπανούτσο δεν ήταν απλώς γλωσσική μεταρρύθμιση αλλά μεταρρύθμιση του περιεχομένου και των στόχων της εκπαίδευσης και της σχέσης της με την ανάπτυξη της προσωπικότητας του ανθρώπου.

1. Βλ. το έγγραφο με αριθμό 8 ό.π.

2. Βλ. το έγγραφο με αριθμό 6 σ. 2 ό.π.

ΕΓΓΡΑΦΟ αριθ. 1 (χειρόγραφο)

Lebenslauf

Geboren wurde ich am 27 Juli 1900 in
 Piräus (Griechenland). Nach bestandenen Ab-
 turkuntentexamen am humanistischen Gymna-
 sium in Piräus (Juni 1915) ging ich auf die
 Universität zu Athen und studierte Theologie
 (griechisch-orthodox) und Philologie. Die phi-
 losophische Vorexamen legte ich im Mai 1917
 ab und das theologische Vortexamnen be-
 stand ich im Juni 1919. Von Juli 1919 bis
 Juni 1924 war ich abwechselungsweise im
 Heeres- und Schuldienste. Zuletzt war ich O-
 berlehrer am Aporocheion Gymnasium in
 Alexandria (Aegypten). Im Sommer 1924
 wurde ich für einen Studienaufenthalt in
 Deutschland bewilligt. Ich studierte Win-
 tersonimester 1924-1925 und Sommersemester
 1925 in Berlin Philosophie, altgriechische
 Philologie und Pädagogik; mit demselben
 Studium verbrachte ich das Wintersemester
 1925-1926 in Tübingen.

Evangelos Papamitzi

Έγγραφο αριθ. 1

Βιογραφικό Σημείωμα του Ευ. Παπανούτσου. Υποβλήθηκε από τον ίδιο συνημμένο στην αίτησή του στις 12.5.1926 στον Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης. Με την αίτησή του ο Παπανούτσος ζητούσε να προσέλθει στις εξετάσεις για την απόκτηση διδακτορικού διπλώματος.

Lebenslauf

Geboren wurde ich am 27 Juli 1900 in Piräus (Griechenland). Nach bestandenenem Abiturientenexamen am humanistischen Gymnasium in Piräus (Juni 1915) ging ich auf die Universität zu Athen und studierte Theologie (griechisch - orthodox) und Philologie. Das philologische Vorexamen legte ich im Mai 1917 ab und das theologische Doktorexamen bestand ich im Juni 1919. Von Juni 1919 bis Juni 1924 war ich abwechselungsweise im Heeres - und Schuldienste. Zuletzt war ich Oberlehrer am Averopheion Gymnasium in Alexandrien (Aegypten). Im Sommer 1924 wurde ich für einen Studienaufenthalt in Deutschland beurlaubt. Ich studierte Wintersemester 1924-1925 und Sommersemester 1925 in Berlin Philosophie, altgriechische Philologie und Pädagogik; mit denselben Studien verbrachte ich das Wintersemester 1925-1926 in Tübingen.

Evangelos Papanutzos

Έγγραφο αριθ. 2

Επιστολή (ημερ.: 17.8.1925) του Εν. Παπανούτσου από το Wickersdorf προς τον Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης. Ο Παπανούτσος ζητάει πληροφορίες για τη δυνατότητα ανακήρυξής του σε διδάκτορα.

Wickersdorf 17 August 1925

An den Dekan der Philosophischen Fakultät
der Universität zu Tübingen

Sehr geehrter Herr!

Unterzeichnender hat auf der Universität in Athen (Griechenland) Theologie studiert und das Dokorexamen bestanden (1919). Er hat dort noch Philosophie und klassische Philologie vier (4) Semester studiert und ein Vorexamen mit Erfolg bestanden; dann studierte er zwei (2) Semester Philosophie und altgriechische Philologie auf der Universität zu Berlin (1924-1925). Jetzt möchte er erfahren, ob er nach einsemestrigem Studium der Philosophie in Tübingen, das Dokorexamen ablegen darf.

Um die Antwort und nähere Auskunft bittet

in Hochachtung
Dr. Evangelos Papanutzos
P. Adr.
Freie Schulgemeinde
Wickersdorf b / Saalfeld

genehmigt¹.

Πηγή: Universitätsarchiv Tübingen, Signatur: 131/108

1. Χειρόγραφη προσθήκη υπαλλήλου ή ίσως και του Κοσμήτορα.

Έγγραφο αριθ. 3

Επιστολή (ημερ.: 18.9.1925) του Εν. Παπανούτσου από το Wickersdorf προς τον Γραμματέα του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης. Ο Παπανούτσος αναφέρει ότι στέλνει συνημμένο το πιστοποιητικό σπουδών, που του χορήγησε το Πανεπιστήμιο του Βερολίνου το πιστοποιητικό δεν βρέθηκε έως τώρα.

Wickersdorf / Saalfeld 18 Sept. 1925

An das Sekretariat der Universität
zu Tübingen

Sehr geehrter Herr Sekretär!

Ich habe Ihr Schreiben vom 14 Sept. 1925 (Nr. 3135) erhalten; ich bitte um Entschuldigung, dass ich mein Abgangszeugnis der Berliner Universität vorzulegen vergessen habe. Hiermit reiche ich es Ihnen ein.

Mit besonderer Hochachtung
Dr. E. Papanutzos

Adresse z. Z.
Freie Schulgemeinde
Wickersdorf / Saalfeld

Έγγραφο αριθ. 4

Απόσπασμα από το πιστοποιητικό σπουδών του Εν. Παπανούτσου στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης για το χειμερινό εξάμηνο 1925 / 1926.

Papanutzos (Familiennamen)	Evangelos (Vorname)	Studierende der Philosophie	
	geboren zu Piräus (Griechenland) wohnhaft in Tübingen Eugen-Str. Nr. 16 bei Schultes belegt im Winterhalbjahr 1925 / 26		
Dozent (Alphabetisch nach Fakultäten)	Vorlesungen und Uebungen (Verzeichnung wie im Vorle- sungsverzeichnis)	Zahl der Wochen- stunden	Kolleg- geld M
Adickes	Weltanschauungsfragen (Er- kenntnistheorie und Meta- physik)	4	
»	Übungen: Schopenhauer «Die Welt als Wille und Vorstel- lung»	2	
Haering	Übungen: Hegel Enzyklopä- die der philos. Wissen- schaften	1 1/2	
Kroh	Übungen in beiden Stufen (a) Kerschensteiners Anschauungen (b) einz. Kapitel aus der päd. Psychologie	4	
Schmid	Griechische Form- und Laut- lehre	3	
»	Übungen: Andokides' «Myste- rienrede»	2	
	Zusammen	M 33	

Έγγραφο αριθ. 5

Αίτηση (ημερ.: 12.5.1926) του Εν. Παπανούτσου προς τον Κοσμήτορα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Τυβίγγης. Ο Παπανούτσος ζητάει να του επιτραπεί η προσέλευσή του στις εξετάσεις για την απόκτηση διδακτορικού διπλώματος.

Tübingen den 12 Mai 1926

Gesuch des Studierenden
Evangelos Papanutzos um
Zulassung zur philosophischen
Doktorprüfung.

Die Philosophische

Fakultät der Universität Tübingen
bitte ich, mich auf Grund meiner
Dissertation «Das religiöse Erleben
bei Platon» und der übrigen beige-
/ 11 fügten Papiere zur philosophischen
/ Doktorprüfung zuzulassen. Die Prü-
fung bitte ich auf die Fächer: Philo-
sophie, griechische Philologie und
Pädagogik zu erstrecken.

An den
Herrn Dekan der Philosophischen
Fakultät der Universität
Tübingen.

Evangelos Papanutzos
Tübingen
Eugenstr. 16 p.

Έγγραφο αριθ. 6

Εισήγηση του *Erich Adickes* για τη διατριβή του *Εν. Παπανούτσου*

B. Gutachten

(Am Schluss Angabe des Faches)

[S. 1]. Nachdem die Fakultät im vorigen Herbst principiell die Zulassung des Herrn Papanutzos auf Promotion für das SS. 26 beschlossen hatte, reichte er mir eine Arbeit ueber die Lehre vom Allgemeinbegrifflichen bei Aristoteles ein. Die Abhandlung brachte zwar an zwei Punkten neue Auffassungen, doch stuetzten sie sich nur auf ganz vereinzelt Aristoteles - Stellen und mussten diese so willkuerlich und gewaltsam interpretiren, dass ich sie nicht als berechtigt anerkennen konnte und deshalb die Abhandlung zurueckwies. Herr Papan. bat mich dann um ein Thema zu einer neuen Arbeit. Da er sehr guter Platonkenner ist, schlug ich ihm vor, Platons religioeses Erleben einer Untersuchung zu unterziehn. Ueber Platons Theologie und Gottesbegriff ist schon sehr viel geschrieben worden; dagegen ist bisher noch nicht der Versuch unternommen, von seinen theologischen und ueberhaupt theoretischen Ansichten Rueckschlusse zu machen auf das zu Grunde liegende religioese Erleben. Das Thema hat sich als sehr ertragreich erwiesen.

Die Arbeit tritt in eine Reihe mit den fruеher von mir angeregten Dissertationen ueber das religioese Erleben bei Reimarus und Semler (Koestlin), Plotin (Spiegelberg) und Schopenhauer (E. Keller). An Qualitaet steht sie der letzten, der bei weitem besten von den drei bisherigen Arbeiten, nahe. Was die wesentlichen Eigentuemlichkeiten des religioesen Erlebens und ihre Beschreibung betrifft, so schliesst Dr. Papan. sich an die Forschungen von Otto, Spranger und James an. Da seine Arbeit sich der Hauptsache nach auf dem Gebiet von Rueckschlussen bewegt, haftet ihren Ergebnissen naturgemaess vielfach ein [S.2] bloss hypothetischer Charakter an. Das hat Papan. auch gebuehrend zum Ausdruck gebracht. Der Nachweis, dass die Ideenlehre, wie ich immer betont habe, ihrem Kern nach nicht aus logisch - wissenschaftlichen Gedankenmotiven heraus zu erklaren ist, sondern allein aus dem persoenlichen, insbesondere religioesen Erleben Platons und einer ganz urspruenglichen Art seines Wertens hervorgegangen sein kann, ist gut gelungen. Die Annahme des Verf.s (S.), dass der Tod des Sokrates fuer Platon der Anlass zu

einer religioesen Wiedergeburt (Bekehrung) geworden sei, ist zwar nur eine Annahme, fuer welche die historische Bestaetigung fehlt, aber immerhin eine Annahme von grosser psychologischer Wahrscheinlichkeit, so dass sie wohl geduldet werden kann.

Wuensenschenswert, wenn auch nicht unerlaesslich, waere, dass am Schluss noch ein kuenstlerisch abgerundetes Bild von der Sonderart platonischer Froemmigkei gegeben wuerde. Das ist natuerlich eine schwierige Aufgabe, die nicht von jedem Durchschnitts - Doktoranden verlangt werden kann. Herr Papan., der kuenstlerische Qualitaeten besitzt, will versuchen, ein solches Gemaelde in Alexandrien, wo er am 1. Juni seinen Schuldienst wieder antreten muss, zu entwerfen. Gelingt es, dann kann es am Schluss ohne Schwierigkeit eingefuegt werden. Gelingt es nicht, dann kann die Arbeit auch so, wie sie vorliegt, erscheinen, mit der blossen Zusammenfassung der Hauptresultate als Schluss.

Da die Abhandlung stilistisch stark umgearbeitet, auch die Stoffverteilung nachtraeglich noch umgestaltet werden musste, hat das Original durch meine Korrekturen und die vom Verf. daraufhin angebrachten Verbesserungen ein sehr buntes Aussehen bekommen. Daher hat der Verf. eine Maschinenabschrift herstellen lassen, die auch dem in Deutschland [S. 3] vorzunehmenden Druck zu Grunde gelegt werden soll.

Ich empfehle A. C. die Arbeit zur Annahme. Als Nebenfacher waehlt der Verf. griechische Philologie und Paedagogik-Psychologie.

Falls Exemplare der Schrift ausserhalb der Fakultaet verteilt werden, duerften die Kollafen Haering [?] u. a., K. Mueller, Anrich, Traub, Heim, Volz, Bihlmeyer und Gaupp als Instressenten in Frage kommen.

Adickes

(Υπογραφή)

(Υπογραφές)

Einverstanden

Πηγή: *Universitätsarchiv Tübingen, Signatur: 131/106*

1. Χειρόγραφη προσθήκη δυσανάγνωστη.

Έγγραφο αριθ. 7

Επιστολή (ημερ.: 24.6.1926) του Εν. Παπανούτσου από το Παρίσι προς τον Ε. Adickes. Ο Παπανούτσος αναφέρεται στη δυνατότητα εκτύπωσης της διατριβής του.

Paris 14e
Bd Jourdan 108
Hôtel Idéal

24 / VI 1926

Sehr geehrter Herr Professor!

Ich bitte um Entschuldigung, dass ich von mir nichts aus meiner Heimat hören liess. Ich hoffte, Ihnen gleichzeitig den Schluss meiner Dissertation schicken zu können; deshalb verschob ich jeden Tag das Schreiben. Es ist mir aber leider nicht gelungen, den Epilog meiner Arbeit so auszuführen, wie ich ihn mir vorstellte. Meine wiederholten Versuche blieben ohne Erfolg - vermochten mich nicht befriedigen. So habe ich mich entschlossen, meine Dissertation so erscheinen zu lassen, wie sie jetzt ist - vorausgesetzt natürlich, dass Sie nichts dagegen haben, wie ich hoffe.

Seit einigen Tagen befinde ich mich in Paris (als Mitglied eines griechischen Schulstudienkomitees), wo ich auch noch einige Wochen zubringen werde. Da nun die Druckkosten in französischen Franken gering sind, werde ich die Gelegenheit meines hiesigen Aufenthalts benutzen, meine Arbeit hier drucken zu lassen.

Darüber habe ich mich schon bei einer Druckerei hier erkundigt: es wird sehr schnell fertig sein. Wenn wir am 1ten Juli anfangen, so wird die Arbeit den 20ten desselben Monates fertig sein. Ich warte also auf Ihre Antwort (und hoffe, sie bis zum 1ten - VII / 1926 bekommen zu haben) um die Drucklegung zu beginnen.

Mit der Bitte einer schnellen Antwort und in dankbarer Verehrung

Dr. E. Papanutzos

Πηγή: Phillips - Universität Marburg, Fachbereich Gesellschaftswissenschaften u. Philosophie, Institut für Philosophie, Kant-Archiv, Nachlass Erich Adickes

Έγγραφο αριθ. 8

Επιστολή (ημερ.: 5.7.1926) του Ελ. Παπανούτσου από το Παρίσι προς τον E. Adickes. Ο Παπανούτσος αναφέρεται στη δυνατότητα εκτύπωσης της διατριβής του.

Paris 14e
Hôtel Idéal, Bd Jourdan 108

5. Juli 1926

Sehr geehrter Herr Professor!

Herzlichen Dank für Ihre freundliche und schnelle Antwort auf meinen Brief.

Die Drucklegung meiner Arbeit in Paris ist leider eventuell nicht möglich. Die Firma, die ich damit beauftragen wollte, sagt mir -erst jetzt!-, dass sie nicht vor September fertig sein wird; so lange kann ich aber in Paris nicht bleiben, und die Druckerei will nichts von Sendung der Korrekturen zu mir durch die Post hören. Überall hier, wo ich mich darüber erkundigt habe, wurde mir gesagt, dass zwei Monate mindestens für die Drucklegung meiner Dissertation nötig seien.

So bin ich entschlossen, sie entweder in der Heimat - wo ich die Korrekturen selbst durchsehen kann - oder in Deutschland drucken zu lassen.

Dort sind die Druckkosten zu teuer. In Tübingen und in Stuttgart wurden mir dafür 800-900 RM verlangt; eine solche Summe steht mir leider heute nicht zu Verfügung. Siebeck hat den Verlag mit der Behauptung abgelehnt, seine heutige wirtschaftliche Lage sei schlecht und gestatte es nicht.

Vielleicht wäre es doch in Deutschland möglich, einen Verleger für meine Arbeit zu finden, der sie mit einem Zuschuss meinerseits übernehmen würde - wie Sie mir sagten. Dazu sind aber vor allem persönliche Beziehungen und Empfehlungen erforderlich. Würden Sie die Güte haben meine Arbeit zu irgendeinem von Ihnen bekannten Verlegern zu empfehlen? Ich bin bereit, einen Zuschuss zu zahlen.

Dafür werde ich Ihnen, sehr geehrter Herr Professor, sehr dankbar sein.

Den 15ten Juli fahren wir nach Rom. Meine Adresse dort wird folgende sein:

E. Papanutzos
Poste Restant
Bureau central
Rome (Italie)

Empfehlen Sie mich, bitte, Ihrer Frau Gemahlin.

In dankbarer Verehrung

Ihr

E. Papanutzos

PÄDAGOGISCHE UND PHILOSOPHISCHE STUDIEN VON PAPANOUTSOS IN DEUTSCHLAND

(Zusammenfassung)

Der Philosoph und Pädagoge Evangelos Papanoutsos (1900-1982) studierte vom Wintersemester 1924 bis Sommersemester 1926 an den Universitäten Berlin und Tübingen und promovierte 1926 in Tübingen bei Erich Adickes mit einer Dissertation über «Das religiöse Erleben bei Platon». Aufgrund von Primär- und Sekundärliteratur und von Materialien aus den Universitätsarchiven von Berlin und Tübingen und aus dem Adickes Nachlass, der sich im Institut für Philosophie der Universität Marburg befindet, wird deutlich, dass Papanoutsos während seines Aufenthalts in Deutschland bedeutende pädagogische und philosophische Strömungen kennenlernte. So machte er sich vertraut mit den Ideen des «Bundes entschiedener Schulreformer», mit den Ideen Wynekens (zu diesem Zweck hatte er sich zwei Monate in Wynekens «Freier Schulgemeinde» in Wickersdorf aufgehalten), mit den Ideen Sprangers, Kerschensteiners und Krohs.

Seine Dissertation ist zwar unter dem Einfluss der Auffassungen Adickes über das Verhältnis von religiösem Erlebnis und Weltanschauung geschrieben; aber sie zeigt auch Selbständigkeit in der Formulierung des hermeneutischen Ansatzes, in der Rezeption der Positionen von R. Otto, E. Spranger und W. James, und in der kritischen Distanz zu den neukantianischen Interpretationen der Ideenlehre Platons.

Die Rekonstruktion des deutschen Itinerariums von Papanoutsos zeigt uns einen Intellektuellen, der aus Alexandrien nach Berlin, nach Wickersdorf, nach Tübingen und danach nach Paris reiste, um die Tendenzen des Zeitgeistes hennenzulernen, und der nach Alexandrien als entschiedener Reformier der griechischen Schulausbildung zurückkehrte. Der Idee einer umfassenden Schulreform im Dienste der Paideia hatte Papanoutsos den grössten Teil seines Lebens gewidmet.

Im Anhang werden die Archivalien (darunter auch Adickes Gutachten über die Dissertation von Papanoutsos) veröffentlicht.